

Ta drugi tip stavka je v romanu seveda estetsko samostojen, Kranjčev. Po svoji podobi pa je sorodnik neoromantičnega stavka Ivana Cankarja. Od Meška naprej je kaj rad osvajal slovenske črtičarje in noveliste. V svojski varianti ga ohranja Kranjec še v naš čas (Macesni nad dolino, Mesec je doma na Bladovici pa tudi v drugih povojnih tekstih).

Z lirskim tipom stavka gre Kranjec mimo tako imenovane objektivne epike k lastnemu jazu. Z njim se staplja s problemom, ki ga oblikuje, in njegova angažiranost v tekstu se z njim znatno povečuje. Resnične čustvene in idejne prizadetosti Kranjec v romanu »Do zadnjih meja« ni mogel in najbrž tudi ni hotel povsod prikriti.

Zaradi svoje obširnosti združuje ta roman mnogotere značilnosti Kranjčevega pisateljstva, ki jih na tem mestu ni bilo mogoče v celoti navesti in pokazati na njih vsebinski in stilni pomen. Tu so se maksimalno razvile nekatere stilne lastnosti dotedanje Kranjčeve proze in drže z inovacijami, ki so nastopile v tem romanu, v njegove povojne tekste. Med inovacije spada zlasti vprašalni odstavek, vrsta zaporednih vprašalnih stavkov. Pa tudi meditacija dotlej ni nikjer tako številno in pisano rabljena. Ta je seveda avtohtona lastnost Kranjčevega pripovedništva. Vendar se zdi, da je to stilno sredstvo stopnjevala v njem tudi doba. V naši revialni publicistiki so se namreč prav v tridesetih letih zvrstile številne refleksije in meditacije in predstavljajo pisano sliko socialnih, moralnih in nacionalnih iskanj slovenskega človeka. Trideseta leta namreč niso nič manj iskala in hotela človeka, kakor deloma ekspresionistična dvajseta leta. Iskala pa so ga v realnih življenjskih zvezah, v družbenih odnosih. Kranjčeva meditativnost po svoje dopolnjuje in ilustrira to iskanje in predvojni duhovni nemir.

Roman »Do zadnjih meja« pa ni značilna stopnja samo v individualni pisateljsko-stilni razvojni poti, marveč mu pripada pomembno mesto tudi v sklopu problemov, ki so jih postavili slovenski romani v tridesetih letih. V njem je nakazal Kranjec protislovja sodobnega, ekonomsko, moralno in duhovno nemirnega človeka in kljub vsemu izpovedal optimistično vero vanj. Tu začenja pomembno misel o človeški dobroti, ki jo je nadaljeval v »Povesti o dobrih ljudeh« in ki ni bila aktualna samo v letu obeh tekstov. Kar daje romanu poseben položaj, je tudi to, da tehta človekovo družbenopolitično moralo tako intenzivno kakor le malokateri slovenski književni tekst po Ivanu Cankarju.

Zapiski

SREČKO KOSOVEL IN MLADINA

Nenavadne, prav izredne so bile okoliščine, v kakršnih se je Mladina, ki je bila pred dobrimi petintridesetimi leti ustanovljena kot list Samostojne kmetijske stranke za srednješolsko dijaštvo, na prehodu iz prvega v drugi letnik, to se pravi, jeseni leta 1925, preusmerila v bojno glasilo skrajne levice mlade kulturne generacije, ki je pod vplivom velike oktobrske revolucije prišla do spoznanja, da je edino od zmage socializma mogoče pričakovati rešitev slovenskega narodnostnega vprašanja pa vobče kulturnih in vseh drugih življenjskih vprašanj malega naroda in malega človeka. Pobudnik in glavni organizator te preusmeritve je bil Srečko Kosovel.

Naša kulturnopolitična historiografija, ki si v najnovšem času z vso vneto prizadeva kritično osvetliti in oceniti razvojno kontinuiteto revolucionarnega delavskega gibanja in naprednih idej med izobraženstvom pri nas, je raziskovanje tega prvega obdobja — kakor je nedavno v svojem članku v Naših razgledih pripomnil že Dušan Kermavner — doslej malce zanemarila. Samo v zvezi s to preusmeritvijo se nam zastavlja dvoje vprašanj, ki zdajle nanju na hitro resda lahko odgovorimo s približno domnevo ali z delno razlago. Želeli pa bi več in ni še prepozno — čeprav to utegne biti v kratkem, ko bo zmanjkalo živih prič iz tistih dni — da z vestnim, podrobnim iskanjem najdemo točen odgovor, ki ga bomo lahko podprli z dokumentiranim gradivom. Ti dve vprašanji sta: prvič, kakšni razlogi so napotili lastništvo Mladine, da je list prepustila Kosovelu in njegovemu krogu in se postopoma odrekla vsakršnemu vplivu nanj? In drugič, od kod in kako je Kosovel, ki smo ga vsi dotlej poznali kot subtilnega, izredno nadarjenega pesnika, ki ima v enaki meri tanek posluš za svet v sebi kot odprto dušo za zunanji, objektivni svet in ki zato premore izredno široko polje motivike in ustvarjalnega doživljanja, ki pa je — takšen je bil površen vtis — do neke mere ravnodušen ali vsaj nezaupljiv do široke politične problematike svojega časa — nenehoma ga je žgala le bolečina njegove ožje domovine pod tujčevim jarmom — kako je Kosovel na lepem zrasel v glasnika revolucionarnih političnih idej in v bojovníka, ki čez noč zavzame vidno, vodilno mesto na kulturnopolitičnem odseku bojne fronte svoje generacije? V skromni meri bom skušal na ti dve vprašanji odgovoriti.

V zadnji številki prvega letnika Mladine, ki ga je uredil Stanko Tomšič, bremo v običajnem uredniškem zaključku in napovedi med drugim: »Medtem, ko so se morale njene sile do sedaj uporabljati v izdatni meri za obrambo njenega obstanka, bo [Mladina] v prihodnjem letniku posvetila vse svoje moči kakovosti svoje vsebine, da bo tako v polnem obsegu izpolnjevala prevzeto nalogo in s tem dobro služila nadi naše bodočnosti, naši mladini.« V tej uredniški izpovedi ne najdemo nobene opore za domnevo, da bi bile že tedaj, pred koncem šolskega leta 1924/25, v načrtu kakšne določene spremembe, do kakršnih je potem jeseni prišlo. A če ves prvi letnik prelistamo vsaj z bežno pozornostjo, nam bo zadeva postala jasnejša.

Stiska, ki se je iz nje rodila Mladina, je bila predvsem skrb SKS za inteligenci naraščaj. Obe najmočnejši stranki na Slovenskem, klerikalna in liberalna, sta poleg vseh drugih gospodarskih in kulturnih postojank imeli v rokah tudi monopol na šolani naraščaj. Razen tega, da sta se izmenjevali v političnem vodstvu šolstva samega, sta bili tudi lastnici vseh srednješolskih in visokošolskih domov in menz, zraven tega pa sta še odločali o podeljevanju državnih in drugih javnih štipendij. Miloš Štibler, eden izmed ideologov SKS, razpravlja o tej stvari v članku Dijak in politika (letnik I, št. 2—4) in graja takšen sistem študentovskih kuhinj in domov, češ da pogosto služijo, »da bi se s takimi podporami dijaka obenem navezalo na gotovo politično stranko«. — V isti številki objavlja urednik Tomšič svoj članek o štipendijah, kjer nastopa proti podeljevanju študentovskih podpor po kriteriju politične pripadnosti, kar siromašnega študenta pogosto prisili »prodati svoje prepiranje in pripadnost vladajoči politični stranki, da si zagotovi državno podporo in z njo vred nadaljevanje svojih študijev«. Razdeljevanje štipendij naj prevzamejo univerzitetne uprave.

Ce smo na kratko povzeli jedro teh dveh člankov, pa smo v glavnem obsegli domala vso glavno mladinsko problematiko, kakor jo kaže prvi letnik revije. Razen Tomšiča ves prvi letnik izkazuje samo dva sotrudnika iz mladinskih vrst: to sta visokošolca Fran Zwitter, ki je prispeval svojevrstno premišljanje o vlogi narodnostne ideje v političnem življenju pod zaglavjem K idejni krizi naše omladine, in pa France Štrajnar s člankom Liga narodov in dijaštvo. Vse druge prispevke, kar je podpisanih, so napisali sami stari šolniki in pa kmetijski strokovnjaki. V uredniškem zaključku letnika beremo še: »Vem, da se bo marsikdo čudil, da zadostuje gotovim gospodom par imen naših sotrudnikov-strokovnjakov, da proglasijo nad nami večno prokletstvo...« In res se čudimo. Ne najdemo namreč niti enega imena med njimi, ki bi bilo vsaj enkrat v resno spotiko režimu katere izmed obeh vladajočih strank. A zadosti vnebovpijoča slika takratnih razmer je, da je že takšno prizadevanje, kakršno je zahteva po pravičnejšem razdeljevanju štipendij, naletelo na tak odpor. Ta odpor je bil gotovo največji pri vodstvu liberalne politične stranke, ki je bila SKS z njo v taktični povezavi in je bila do neke mere tudi odvisna od nje. Čeprav je bil napad na monopolizem in študentovskem podpornem sistemu pravzaprav akcija SKS pro domo, moramo temu boju priznati širši, objektivni pomen.

V prvem letniku torej Mladina ni našla širšega kroga sotrudnikov ne iz srednješolskih ne iz visokošolskih vrst. V celem napravlja ta letnik vtis revije za mladino, ki jo pišejo odrasli. To je prastari obraz meščanske mladinske publicistike, ki so ji bile od nekdanj tuje ne le nove družbenopolitične, ampak celo nove vzgojne ideje, kakor je na primer načelo samovzgoje. Pa tudi sicer je bila Mladina tedaj miselno borna. Nikjer nobene resnejše analize mladinskih gibanj v svetu, nikjer jasnega, kritičnega stališča do velikih političnih dogodkov. Samo tisto geselce o študentskih in menzah ni moglo mladih ljudi priklicati pod njeno zastavo. Res so se že takrat začeli majati stari miselni sistemi. Vrelo je med katoliško mladino v svetu in pri nas, v meščansko naprednih študentskih organizacijah je prihajalo do secesij. A mladina s temi novimi pojavi ni mogla imeti stika, sama s seboj je ostala v zaprtem krogu svojega medlega agrarnega programa. Ni seglo do nje niti narodnostno vprašanje, ki ga je življenje zastavljalo z zmerom večjo ostrino. A glej, medtem ko Mladina v vseh prejšnjih številkah svojega prvega letnika ni izrekla niti ene politične teze, ki bi utegnila zbuditi pozornost, je v zadnji, 7.—10. številki na lepem prinesla kratek, a oster nepodpisani politični članek pod naslovom Komunistično gibanje na naših srednjih šolah.

Članek zavnema ostro stališče proti pojavom komunizma med našim dijaštvom v tistih dneh, in nadaljuje: »... uvedena preiskava je brezdvomno dognala, da se širi na naših srednjih šolah boljševizem, čigar agitacija je bila zelo spretno zasnovana. Zamišljeno je, da se vrinejo komunizmu vdani dijaki, skrivajoč svoje pravo mišljenje, v vsa dijaška društva in jih skušajo privedi v boljševiški tabor, ko dobe v njih kot odborniki odločilni vpliv. Zadnje niti tega gibanja vodijo na Dunaj, v boljševiški komisariat, v katerega službi stoje nekateri slovenski visokošolci, ki študirajo na Dunaju. Tudi doma na Slovenskem stoje v prvih vrstah komunističnega pokreta vseučiliščniki, ki zbirajo srednješolce k tajnim sestankom.« — Na dlani je: vodstvo SKS je po enem letu svojega prizadevanja za Mladino doživelo razočaranje, ni moglo med dijaško mladino sklicati bojevnikov za svoj preozki program na kup. Bili so znaki, ki so napovedovali začetek konca starega monopolnega sistema, a to je bilo naraščajoče število komunistov med srednješolci, majhno še takrat za vladajoči stranki in za tiste, ki so upali, da utegnejo kot tretji tabor priti na vrsto, pa zadosti vznemirljivo.

V resnici je nekaj bridke, tragične ironije v tej objavi. Da bi bil takrat na Dunaju študiral kak slovenski visokošolec komunist, ki bi bil lahko sodeloval v tistem »boljševiškem komisariatu«, mi ni znano. Dijaškega društva kmetijci niso imeli nobenega, njim torej ni grozila nevarnost, da se komunisti »vrinejo« vanje in jih »skušajo privedi v boljševiški tabor«; a očitno jih je bilo vendar skrb za mladino, ki so jo upali pridobiti zase. Na ljubljanski univerzi je tedaj deloval Klub študentov marksistov, na pol legalna organizacijska oblika pod vodstvom Komunistične partije. Na pol legalna, to se pravi, da je rektorat univerze potrdil njegova pravila in mu dovolil delovanje na akademskih tleh, zunaj univerze pa je bil ilegalen, ker od policijske uprave ni mogel dobiti odobritve. Članek v Mladini je le malo preveč naravnost s prstom kazal na ta klub, ki so njegovi člani razvijali živahno politično delavnost med študenti ljubljanske univerze in ki je bil tudi v sorazmerno dobrih stikih z visokošolskim agrarnim klubom Njivo; prišlo je med njima tudi do skupnih nastopov pri snovanju fronte neodvisnih, nekakšne ljudske fronte med visokošolsko mladino. Članek je bil torej očitno napisan v SKS.*

Ko se je na začetku novega šolskega leta uredništvu Mladine ponudila priložnost, da Srečka Kosovela pritegne k sodelovanju, je naneslo, da se je srečalo dvoje ugodnih naključij. Prvo je bilo, da so bili kmetijci brez mladinskega programa, razen tega pa tudi skoraj brez mladih ljudi, ki bi bili — dovolite mi to miselno igró — izvedli ta program. A drugo, da je bil Kosovel, ki je kot pesnik takrat že imel prav upoštevano ime, v ideološkem pogledu pravzaprav nepopisan list. Prihajal je iz liberalnega, nacionalističnega meščanskega tabora, ki je bil kmetijcem miselno in moralno najbližji. Kosovel jim je bil torej kot sotrudnik dragocen, vrhu tega je imel svoj krog kulturno razgledanih in pišočių mladih prijateljev, ki so se zbirali v literarnem krožku Ivan Cankar in ki naj bi v celoti prešli v sotrudniški krog.

* Dr. Dušanu Kermavnerju in prof. Alfonzu G-panu se moram zahvaliti za nekatere podatke, ki so dopolnili prvotno besedilo te razprave (predavanje v Slavističnem društvu dne 24. februarja 1960). D.K. me je opomnil, da je Mladina gradivo za ta svoj članek povzela iz okrožnice, ki jo je bil takratni prosvetni šef dr. Pavle Pestotnik poslal javnateljstvom vseh srednjih šol; Juš Kozak, tedaj profesor na realki, je njeno vsebino sporočil partijskim ljudem. — Do te okrožnice je prišlo na podlagi ovaduške akcije Vekoslava Iskre in njegove skupine med študenti na poljanski gimnaziji in drugod.

Z njim in z njimi bi bilo lahko napolniti Mladino z dobrimi, zanimivimi prispevki, da bi na ta način — če naj bo prvi pogoj mladinskega glasila ta, da ga pišejo mladi ljudje sami — dobila resničnejši obraz. Ali kmetijcem je bila neznana dialektika razvoja, ki velja tudi za človeka, za njegovo osebnostno rast. Kosovel, ki je stopil mednje, je bil čisto drug.

Za duhovni obraz človeka, za izoblikovanje njegovega gledanja na svet je v veliki meri odločilno njegovo domače okolje. Otroštvo je pravzaprav edini čas, ko človek vtise, misli, načela sprejema izcela, kakor sicer kupujemo izdelke v manufakturi. Materin telesni in duševni obraz, očetov dom, naj je bil gosposki ali siromašen, domači kraj pa njegove radosti in stiske — podobe in dognanja, ki jih pijemo z materinim mlekom, sestavljajo našo najspodnjo, a tudi najčvrsteje zidano plast; te kamne nam življenje cele polaga v temelj. Pozneje, v času zorenja in v zrelih letih se nas drugače dojemajo spoznanja, zbiramo in izbiramo vtise in misli, analiziramo — prav v kemijskem smislu jih razstavljamo na prvine, odvrčamo, kar nam ostane tuje, asimiliramo, kar prisvajamo, in tako mukoma gradimo svoj pogled na svet. Občutek socialne ali pa narodnostne krivice, ki smo jo doživeli kot otroci, nas spremlja in usmerja vse dni.

Srečko Kosovelu je bil v njegovem iskanju zaključene, celotne podobe o svetu osnovni votek — nacionalni kompleks. Bil je s Krasa doma, iz naše Primorske, ki je po prvi svetovni vojni, po ustanovitvi kraljevine Jugoslavije prišla izpod avstrijske vladavine pod — pozneje fašistično — Italijo. V takratnem narodnem političnem življenju je bilo vprašanje Primorske problem št. 1, saj je bila ta izguba na našem narodnem telesu največja in najobčutnejša. Velik del primorskega izobraženstva, ki je v emigraciji živel v Jugoslaviji, je bil prežet z duhom iredentizma, ki je izhajal iz osnovnega načela o močni, enotni kraljevini Jugoslaviji, kakršna bi lahko nekoč z orožjem izterjala naše narodnostne pravice. Ta lahkoumna koncepcija o kakšnem narodnostnem vprašanju v mejah Jugoslavije ni marala slišati in je brez kritike sprejemala tezo velikosrbskega meščanstva o tako imenovanem »narodnem edinstvu«. — A ni bilo, razume se, vse primorsko izobraženstvo pri nas za takšno reševanje vprašanja Slovenskega Primorja. Ravno komunisti med njimi so prvi dali pobudo za resno, znanstveno postavljanje tega problema in za iskanja realnih potov in metod v reševanju celotnega našega narodnega vprašanja in nacionalnega vprašanja sploh. Med stališčem revolucionarnega marksizma in koncepcijo skrajne šovinistične, imperialistične desnice, ki je pridno prilivala olja na ogenj prvih poskusov fašizma pri nas, se je na tem področju bila žilava borba. Tako se je dogodilo, da je samo vprašanje Slovenskega Primorja še dolgo po prvi svetovni vojni zajemalo nenavadno razsežen in izredno razgiban miselni svet, ki je mlademu pesniku s Krasa, kakršen je bil Srečko Kosovel, lahko vezal vse umske in čustvene moči, kar jih je bilo v njem na razpolago zanimanju za politiko, pa si kljub temu — pravzaprav ravno zato, ker ga je dojemal tako ločeno, iztrgano iz celote družbenega dogajanja — dolgo, dolgo ni mogel priti na čisto. Vrhu tega pa je treba razumeti, da tankočuten pesnik, kakršen je bil Kosovel, ki v njegovi duševnosti s tolikšno premočjo prevladujeta čustvo in sla po oblikovanju lepote, svojega miselnega, svetovnonazorskega razvoja ne more preživljati niti tako naglo niti tako izlahka, kakor se to sicer pogostokrat dogaja pri ljudeh.

S tem v zvezi utegne biti zanimivih nekaj mojih spominov nanj iz časov, ko je hodil v šesto in sedmo realko. Tedaj je — kakor tudi njegova sestra Anica — stanoval pri Čarmanovih na vogalu takratne Gajeve ulice, v stari, na pol razpadajoči hiši dijaške kuhinje Domovine, ki je zdaj že zdavnaj ni več. Čudno je, da se mi hiša takrat, ko so bile parcele med današnjo Kidričevo in Cankarjevo ulico večidel še nezazidane, nikakor ni zdela tako siromašna, kakor mi je zdaj v spominu, ko so zrastle tam tako velike, silne palače. Tako dobra in tiha je bila, ko sta menza za boljše goste v pritličju in uboga, siva dijaška kuhinja v stranskem traktu, ki ju je vodila naša gospodinja, odpravili svoje opoldanske in večerne abonente. Spominjam se, da so se študentje zlasti ob večerih že zdavnaj pred šesto, ko je bil čas večerje, potikali okoli hiše ali postavali po veži — mnogo jih je bilo, ki so težko vzdržali doma, ker niso imeli prijaznega bivališča, drugi niso vedeli za čas, a največ jih je bilo najbrž, ki jim je lakota prehitevala uro obroka. Široke, stare, lesene stopnice so v dveh ali treh razdelkih držale mimo menze v prvo nadstropje do velike sobe z enim samim oknom, ki je gledalo na prazne parcele.

Soba je bila skromno opremljena. Ob levem in desnem zidu po dve postelji, na sredi skupaj sestavljene tri velike mize, ki so za njimi lahko našli prostora štirje

študentje. Knjige in zvezki, v vrstah zloženi po mizah, so ločevali naše prostore, a na sredi je stala velika, trebušata petrolejka z zelenim senčnikom, ki je zvečer in pa v zgodnjih zimskih jutrih dajala luči za vse. Soba je bila uboga, pozimi nezakurjena, a dalo se je nadihati vanjo tople domačnosti, da si se še ozrl po njej, ko si odhajal, kakor to delajo razmišljeni ljudje v podzavestnem strahu, da niso kaj pozabili, in da se je že pusta veža veselo nasmehnila človeku, ko se je vračal iz mesta. Tivoli je bil takrat nekam bliže — najbrž zavoljo starih divjih kostanjev, ki so samotni še stali po parcelah — v jutrih in pred večeri je žvrgolenje ptic prihajalo iz parka.

Skoraj poldruho leto sem stanoval tu s Srečkom Kosovelom; jeseni 1920 — hodil sem v četrti razred poljanske gimnazije — sem prišel in sem ostal še nekaj časa kot petošolec, če se ne motim, ves prvi semester. Prišli smo pravzaprav trije skupaj, trije nižješolci iz Trbovelj, jaz sem bil najstarejši med njimi. Nekaj nenavadnega je, kako goreči lokalni patrioti so Trbovci — kjer koli so se srečali v svetu, takoj so že takrat nastopali v enotni fronti, pa naj so bili politično še tako vsakebi. Takšna enota smo bili tudi mi trije, čeprav smo prihajali iz treh različnih taborov in sem jaz takrat že veljal za komunisto. Bil sem v stikih skoraj z vsemi študenti revolucionarne smeri, kar jih je bilo tedaj na ljubljanskih srednjih šolah, predvsem z Dušanom Kermavnerjem na naši gimnaziji pa z bratoma Klopčičema, Miletom in Francetom, na realki. Izmenjavali smo si ilegalno politično literaturo in sam sem vso svojo gotovino — z inštrukcijami sem sorazmerno dobro zaslužil — trošil za nabavo knjig; z Dunaja in iz Berlina sem po pošti pogosto dobival zajetne zavoje. Mi trije Trbovci smo takrat imeli v Splošni bolnišnici hrano zastoj, a z nami še nekaj drugih študentov iz Trbovelj. Stregle so nam usmiljenke, ki so nas prav obzirno in ljubeznivo nagovarjale, da bi se pred jedjo in po jedi spodobilo moliti. Večina izmed nas je bila proti temu in tej večini so se brez velikega ugovaranja podredili tudi tovariši, ki so bili verni ali bi bili vsaj iz oportunitizma pripravljeni izmoliti kak očenaš na dan, da dobijo dodatek. Takšni in podobni veliki dogodki dneva so vzbujali med nami živahne obravnave in, ko smo se mi trije naselili v stari hiši v Gajevi ulici, je ta naš svet vdrl tudi v Kosovelovo pesniško samoto in mir.

Po pravici lahko rečem tako, zakaj Kosovel je že takrat živel nadvse resno, studiozno in vase poglobljeno življenje. Njegova miza je bila prava delavnica duhovno ustvarjajočega človeka. Skrbno in marljivo je izpolnjeval svoje študentske dolžnosti, a imel je zmerom še zadosti časa za literarni študij in pisanje. Zvečer smo mi trije po navadi hodili zgodaj spat, če že človek ni zašel v gledališče ali če ga kakšna nujna naloga ni priklenila h knjigi. Pozimi nas je tudi mráz pogosto preganjal v posteljo. Kosovel je sam bedel dolge večere ob petrolejki z zelenim senčnikom, študiral in pisal. Ni veliko govoril o svojem delu, ni se ponašal s svojim pesnikovanjem, a včasih mi je pokazal kakšne stihé, ki jih je pravkar napisal, ali kakšno misel, ki jo je našel v knjigi. Takrat je rad prebiral Carlyla, a med pisatelji je bil njegov ljubljeneč Oscar Wilde. Bral je njegove Pravljice v Gradnikovem prevodu, ki so ga nekega večera tako prevzele, da mi je moral začeti brati na glas, čeprav sta najina tovariša že spala. Bral je s pridušenim glasom, kakršen se morda najbolje prilaga prečudežni, prežalostni zgodbi o študentovi ljubezni, o prevzetni deklici, o beli roži in o srčni krvi slavca. Bral je s tistimi mehкими nj-i in lj-i svojega kraškega narečja, ki jih moj trboveljski govor ne pozna in ki so me zato zmerom tako mikali pri njem, zraven pa s toliko čustva, da mi je dih zastajal od poslušanja.

V resnici je Kosovel po nas treh — lahko bi rekel tudi, po meni, saj sem bil le nekaj mesecev mlajši od njega — prvokrat prišel v stik z neko miselnostjo, pa tudi neko stvarnostjo, ki je bila bistveno drugačna od njegove. Naša soba je bila zmerom, kadar so le dopuščali študij in naloge, polna živahne diskusije, ki sva si v njej stala po navadi midva drug proti drugemu in ki največkrat ni pripeljala do nobenega zaključka. Živo pa ga je zanimalo vse, kar je utegnilo vznemirjati mladega duha in o čemer sem jaz lahko kaj rekel: življenje in boji trboveljskih rudarjev, vprašanje oboroženega upora, diktature proletariata, skupne lastnine, religije itd. Bil je izredno vnet, vroč diskutant. Pogosto se je dogodilo, da me je speljal iz sobe in da sva se šla hitrih korakov sprehajati do vrha glavnega tivolskega drevoreda in nazaj, pri tem pa sva z vso ihto reševala kak pereč problem. Včasih sva se tako sporekla, da sva zadnji del sprehoda prehodila v morečem, sovražnem molku. Priznati moram, da jaz sam nikakor nisem bil tako navdušen za te debate kakor on. Občutek sem imel, da je vse to razdiranje misli zaman in da se Kosovel v svojem osebnem svetu, ki si ga je bil ustvaril, ne da premakniti. Cenil sem ga in sem zato samemu sebi pogostokrat očital, da je le moja dialektična nebogljenost kriva, če ga ne morem

prepričati. Stokrat sem na tihem sklenil, da ne bom več razpravljal ž njim, a kadar ga je spet zgrabilo razpoloženje, se nisem mogel izogniti besednemu dvoboju ž njim.

A ne more biti dvoma, da se je Kosovel za ta družbena vprašanja toliko zanimal in se tako razvnel ob njih v znatni meri zato, ker mu je bil nasprotnik pri roki — debata je bila njegova strast — ker sva velik del dneva prebijala skupaj, zlasti pa zato, ker je bila to zanj najlagodnejša pot, da se, čeprav le bežno in površno, seznanil s problematiko, ki je bilo o njej vendar toliko govora povsod, med študenti, v tisku, na predavanjih in zborovanjih. Kar sem imel nemške napredne literature, ga ni zanimala, niti politična niti leposlovna. Pa tega ne navajam v grajo, še zlasti ne, kar zadeva leposlovno. Bila je namreč povečini literatura skromnejše, propagandne vrste, prevodi iz tujih književnosti (zlasti Upton Sinclair) in pa nemški izvirniki, ki pa je bil med njimi resne umetniške vrednosti edino Ernst Toller in pa do neke mere še proletarski pesnik Max Barthel, ki ga Nemci štejejo za pomembnega predstavnika socialne poezije. Ali Kosovela tudi ta dva nista kdo ve kaj privlačila — bila sta mu očitno tuja po tematiki, Barthel pa tudi po svojem slogu. Kosovel je nosil v sebi podobo o globlji, čistejši poeziji, ki ji je ostal do konca zvest, tudi takrat, ko se je razvil v barda naše narodne in socialne revolucije.

Resnično živo, goreče ga je zanimalo tedaj le naše narodnostno vprašanje. A tu je zanimivo, da se je Kosovelu že takrat, v šesti šoli, uprla reakcionarna zabloda o »narodnem edinstvu«, ki je v liberalnem političnem taboru veljala za osnovno načelo, in da je tudi v tem iskal svoje poti. Že takrat je zametaval to tezo — zametaval, pravim, zavrgel je najbrž še ni do kraja, ker se je moral pač do vsakega spoznanja dokopati s srčno krvjo. Pred mano je stanoval ž njim moj rojak D., njegov prijatelj, in, da tako rečem, somišljenik, ki je medtem maturiral in je to jesen odhajal študirat v Zagreb. Pred odhodom je prišel Kosovela obiskat v Ljubljano. Zvečer sta hodila po mestu in debatirala in precej pozno, ko smo drugi že spali, sta prišla v sobo. Nista prižgala luči, naslonila sta se ob odprto okno in tiho, vroče razpravljala dalje. Ostri šepet me je predramil in slišal sem, da rešujeta naše narodnostno vprašanje. Kosovel je z vso vnemo zastopal načelo, da smo Slovenci narod, in je klical predvsem jezikovne argumente na pomoč. D. ga je z enako vnemo pobijal, dokazoval je, da je slovenščina narečje, ki se v velikem merilu komaj toliko loči od hrvaščine, kakor, recimo, govor v trboveljski od govora v zagorski dolini v malem. In navajal je za primer, kako v Trbovljah izgovarjajo besedo šola in kako v Zagorju. — Že takrat je bil na tem, a ostal je vendar v dilemi, odločilnega koraka ni mogel napraviti — ni izstopil iz Preporoda, ki je zavzemal D.-ovo stališče. Med drugimi prijatelji, ki so ga tedaj prihajali obiskovat, se poleg A. Gspana in Lada Khama spominjam zlasti še njegovega rojaka Vlada Martelanca.

Resnica pa je, da mu načela socializma že po kratkem trajanju najinega poznanstva niso bila več tako tuja. Le njegova malce nagajivo trdoglava narava ni dopuščala, da bi na koncu priznal nekaj, kar je na začetku oporekal. Toliko bolj pa me je presenetila neka njegova izjava še tiste jeseni leta 1920. — Po kosilu me je vprašal, ali pojdem tudi jaz na tečaj ruskega jezika, ki se je imel tistega dne začeti na poljanski gimnaziji za vse ljubljanske srednje šole. Jaz za to stvar nisem vedel in, ko mi je Kosovel objasnili, da je bilo pri njih razglašeno po okrožnici, sem upravičeno domneval, da je tečaj namenjen le višješolcem. Kosovel pa ni odjenjal, samo ob sebi se mu je zdelo umevno, da moram jaz na ta tečaj, in nazadnje sem se vdal in sem šel ž njim. Na vogalu starega Slona pred pošto sva počakala, z nekim prijateljem da je še domenjen. Kmalu je ta njegov prijatelj prišel, bil je njegov rojak in sošolec Rastko Nemec. Seznanil naju je in tedaj je Kosovel rekel Nemcu o meni: »Ta je tudi eden naših.«

Zavriskalo je v meni, tako sem bil vesel teh besed — saj je bil njihov pomen nedvoumen. Jaz sem bil tisti, ki je v najinih debatah zmerom brez ovinkov in naravnost izpovedoval svoj nazor, tako da o meni ni mogel dvomiti. Ali ni popolnoma jasno, da je Kosovel s temi besedami izenačil svoj svetovni nazor z mojim pa da mora biti Nemec enakega mišljenja z nama? Nekaj čudnega je, kako se je nam vsem trem ta Kosovelova formulacija zdela popolnoma razumljiva, kar sama po sebi umevna. Ko smo šli dalje po stari Prešernovi ulici, čez frančiškanski most in čez Vodnikov trg proti gimnaziji — polagoma se je večerilo in v razredu so že luči gorele, ko smo prišli (ruščino je poučeval suplent Ciril Peternelj z liceja) — nismo več govorili o tem. A že takrat sem na tihem vedel, kako neznansko relativnega pomena je mogla biti ta Kosovelova izjava. Rastka Nemca prej nisem poznal in poslej ga nisem več videl. V prenapeti romantiki, ki je lastna vsem strastnim

iskalcem spoznanja, se mlad človek, ki je nenehoma v gibanju, pogostokrat rad izdaja za nekaj, kar ni, a tisti trenutek sam v sebi pošteno misli, da je. Nekaj bi moralo biti narobe s človekom, ki bi lahko rekel o sebi, da je v pubertetnih letih zaključil svoj miselni krog. Kosovel je bil neznansko daleč od tega. Če je trenutek stopnica v času, pa tudi spoznanje ni več ko stopnica. Neštetokrat je treba nazaj, da potem nadaljujemo pot navzgor. Tako je Kosovel hodil skozi življenje.

Izredno dovteten, nestrpen od žeje po resnici, a tako bridko samosvoj, da je morala sleherni misel, preden jo je lahko sprejel od sveta, skozi zadnje najtanjše cedilce njegove duše. Moja bližina, navzočnost nas treh, ga je navdajala s sugestivno nujnostjo, da je ureditev družbe prvi imperativ časa. Četrtošolci na poljanski gimnaziji smo tedaj izdajali šapirografiran literarni list Jadran, ki sem mu bil jaz nekaj časa urednik. Rokopisi, ki sem jih dobival za list, niso bili kakšne posebne cene. Kosovel mi je nekajkrat pokazal ali bral svoje stvari, ki so za moj občutek kazale izredno tanek posluš in kulturo. Nikdar bi si ga ne bil drznil prositi, naj dá kak prispevek za naš list — tako siromašen se mi je zdel naš Jadran pred njim. Ko je videl prvo številko, pa mi je sam od sebe ponudil sodelovanje in jaz sem zagrabil z obema rokama. Nerodno mi je bilo samo, ko sem opazil, da naši bralci, moji sošolci, nimajo smisla za pravo lepoto in da ne čutijo počastitve, ki jim jo je naklonil redek talent. Pesem Proletarcem, ki jo je pod psevdonimom Vidoslav objavil v četrti številki Jadrana, pa priča, da najini dolgi, živčni pomenki niso bili brez odziva. Pesem se glasi: Nosite glave pokoncu, / uprite pogled svoj k solncu, / iščite v njem si moči! / Nočete? ... Mar se bojite ljudi, / ki nimajo žuljavih rok? / Mar jim ni oče isti Bog / kot vam? / Čemu bi pred njimi bilo vas sram? // Veste, marsikateremu teh ljudi / seva pekel iz oči; / dasi jim je čist obraz, roke, / vendar ni čisto jim srce! // Zatorej pokoncu glave, saj vzdržujete svet, / k solncu uprite svoj pogled, / v od njega svetlo vso planjavo, / ki nam lahko luč prinese pravo.

Iz vsega povedanega menda lahko razberemo, da se je Kosovel že kot šestošolec živo ukvarjal s problemi, ki jim je pet let pozneje s svojim nastopom v Mladini našel tako plastične in izvirne rešitve v svoji aktivistični, kritični in polemični esejistiki, pa tudi v svojem pesniškem ustvarjanju. Latentno, podzavestno in pogostokrat na videz proti njegovi volji so že takrat poganjale v njem klice idejne smeri, ki jo je pozneje ubral tako odločno in s tako prepričljivim zanosom. Z delavstvom ne takrat ne pozneje ni imel tesnejšega stika. Še kot srednješolec pa je (po podatkih A. G.) dvakrat imel priložnost, da bežno, na šolskem izletu, a vendar od blizu vidi muko in trpljenje našega proletarca v tistih dneh: prvikrat v Rušah na izletu pod vodstvom Komatarja, drugič, v sedmi realki, pa v Zagorju, kjer so si študentje pod vodstvom Juša Kozaka ogledali glažuto in kisovski rov; silno ga je prizadel zlasti obisk med zagorskimi steklarji in rudarji. Med velika doživetja, ki so v revolucionarnem smislu vplivala nanj, pa bi bilo treba na vsak način šteti še dva zgodovinska datuma iz našega delavskega gibanja: napad kraljeve žandarmerije na delavske množice med železničarsko stavko aprila 1920 na Zaloški cesti v Ljubljani in spopad med Orjuno in rudarji v Trbovljah 1. januarja 1924. Takrat, po dogodku na Zaloški cesti, so ljubljanski srednješolci v gručah romali na prizorišče moritve in v mrtvašnico na koncu stare Splošne bolnišnice, kjer so žrtve, zasute s cvetjem, ležale na odru. Med temi študenti je bil tudi Alfonz Gspan, a najbrž tudi njegov prijatelj Kosovel. Prav tako je spopad ob izzivalnem oboroženem pohodu Orjune na Trbovlje razvel silne debate med mladimi ljudmi, ki so morale živo vplivati na tankočutnega Kosovelovega duha. Trboveljski dogodki so ga morali toliko bolj v živo zadeti, ker se je tedaj, čeprav le s prav rahlimi vezmi, še zmerom štel za pripadnika tako imenovane napredne stranke, ki je z vsem svojim aparatom podpirala orjunaško akcijo.

1. junij 1924 je nekako na sredi med člankom Dijaški časopis, ki ga je še v oktobru 1923 objavil v drugi številki Vidovdana, »glasila jugoslovanske napredne omladine«, in pa njegovim prvim nastopom v Mladini. Članek v Vidovdanu že zgovorno nakazuje Kosovelovo novo smer. Ko razpravlja o nalogah dijaškega časopisa, govori najprej o нравni propalosti »današnje družbe« in o »zavesti človeka, ki je propala«, potem pa nadaljuje: »Človek ne ve več, da je človek. — Toda eno zagotovilo je temu človeku: kadar se nažre do sitega in mu tudi spleen ne bo več drugoval s prijetno brezskrbnostjo, se bo uprla duša. Vstal bo ponižani in zaničevani duh. — Delavci bodo vstali, vsi, ki gradijo življenje v posameznih njegovih delih, manuelci, intelektualci, z eno besedo vsi, ki hočejo živeti, ker imajo zato

svojo prirodno pravico. Vstala bo nova sila, ki naj reši propalo človeštvo, sila, ki je preračunana na našo dobo kot maščevanje in lečilo. Zgodovinar bo napisal: *Zgodovino pišejo mase*. Ako pregledamo te faktorje, je uvideven račun: vse bo strto, kar nima ogrodja...» Članek, ki se tako nenavadno bere sredi nacionalističnih public in tirad v Vidovdanu, obsega komaj dobro stran lista. A Kosovel je takrat še zmerom zvest svoji skepsi in pred zaključkom še zmerom izraža bojazen in dvom: »Besede, besede, besede! poreče, kdor prečita ta članek. Ne bo me osupnila sodba.«

V Mladini mu je urednik Tomšič takoj v prvi številki drugega letnika zaupal Uvodne besede. »Zmaga resnice v kulturnem, *humanizma* v gospodarskem, *pravičnosti* v socialnem življenju pa bo največji triumf sodobnega človeka,« je Kosovel zapisal kot geslo nove smeri. Politični program, formuliran v pesniškem, na videz presplošnem, a v resnici dovolj jasnem jeziku, če besed ne trgamo iz konteksta. Na drugem mestu, v Refleksijah ob koroškem dnevu, pravi v isti številki: »Svet se deli samo v dvoje skupin: *v zatirajoče in zatirane*.« Vprašanje slovenske narodne samostojnosti postavlja kot zadevo boja s kapitalističnim družbenim redom. Samo pesniški jezik? Drugič v slovenski kulturni zgodovini doživimo primer, da se pomemben literarni oblikovalec pridružuje gibanju širokih ljudskih množic, sprejema program njihovega najbolj naprednega krila in se s svojim delom sam uvršča na čelo teh množic: prvi je to storil Ivan Cankar, drugi Srečko Kosovel. Ta paralela se nam vsiljuje sama od sebe. Kakor ni Cankar sistematično študiral znanstvenega socializma, tako tudi Srečko Kosovel ni proučil vsaj temeljnih del iz razsežne literature modernega marksizma-leninizma. A kakor je bil Cankar v času pred prvo svetovno vojno eden izmed voditeljev takratne slovenske socialne demokracije — in najbistroidnejši med njimi — ne da bi bil formalno njen član, tako je Srečko Kosovel, resda v drugih okoliščinah, pred petintridesetimi leti postal vodja naše mlade slovenske revolucionarne generacije, ne da bi bil kdaj formalno pripadal kateri njeni organizaciji. Pa kakor Cankarja, tako tudi Kosovela ni mogla le gola pesniška intuicija pripeljati na to pot. Videli smo, da mu je bilo treba za to dolgega gorenja in zorenja, a brez dvoma tudi življenjske izkušnje.

Ko je napisal tiste Uvodne besede, je bil stvarno označen za urednika revije, čeprav po črki to ni bil. Že po prvi številki je Stanko Tomšič uredništvo odložil in od prihodnje številke dalje zavzame njegovo mesto uredniški odbor. V tej na videz formalni preosnovi je začetek tistega načina kolektivnega urejevanja, ki ga bomo težko našli v podobni tovariški obliki pri kakšnem drugem slovenskem mladinskem listu v času med obema vojnama. Polagoma se je uvedla praksa, ki je pozneje zavzela prav širok razmah, da je vsak rednejši sodelavec dobil svoj glas v uredniškem zboru. Na ta način list ni bil le glasilo gibanja, ampak je bil s svojim sotrudniškim krogom hkrati organizirana sestavna enota v tem gibanju. (Iz zgodovine tega kolektivnega načina urejevanja bi se dale pripovedovati zanimive zgodbe, značilne za duha, ki je vladal v tej generaciji, in za ozračje tistih dni.) V krog Mladine je Kosovel privedel svoje stare tovariše iz Ivana Cankarja in nove prijatelje z univerze in od drugod. Med njegovimi najožjimi sodelavci so — imena navajam po časovnem redu, kakor se pojavljajo: Ciril Debevec, Ivan Grahor, Vinko Košak, Bratko Kreft, Anton Ocvirk, Alfonz Gspan. A večino prostora polni s svojimi prispevki sam. Podoba je, da se mu je mudilo od tod, bilo je to zadnje leto njegovega življenja in pisal je z neizmerno silovitostjo. Zapuščina, ki nam je ostala, priča, da je bil to duhovno najbogatejši, miselno najdalje zagledani pesniški oblikovalec iz rodu med obema vojnama.

S svojim političnim delom, z živo in pisano besedo, s publicistiko in poezijo, se je na višku svojih ustvarjalnih moči popolnoma samoraslo, iz lastne pobude, brez vsakršnega formalnega stika z revolucionarno organizacijo delavskega gibanja, to se pravi, tudi brez načrtne politične šole v revolucionarnem smislu, pridružil temu gibanju in zavzel vodilno mesto na enem izmed njegovih pomembnih bojišč, kakršno je boj naprednih kulturnih delavcev za novo obliko sveta. Pa čeprav je to njegovo delo trajalo komaj od ene jeseni do pomladi, je žetev izredno bogata. Srečko Kosovel pomeni v literaturi svojega časa največjega, najizrazitejšega predhodnika in klicarja naše ljudske revolucije. V procesu njegove duhovne rasti nam je danes sicer marsikaj še uganka, ki je danes še ne moremo rešiti do kraja. Ni pa dvoma, da bi bilo še mogoče obnoviti podrobnejšo črto njegove rasti.

Zelo verjetna je domneva, da znaten delež pripada tu njegovemu rojaku in prijatelju Ivanu Grahorju, ki je bil takrat že eden vidnih političnih delavcev, publicistov in pisateljev med študenti ljubljanske univerze.

Ludvik Mrzel